

Марек КІТА

СОФІОЛОГІЯ СВЯТА (святкування як явлення Мудрості)

У моєму нарисі я не прагну детально розглядати спекулятивні софіологічні концепції, що їх, як відомо, розробляли у різноманітних відмінах мислителі часів патристики (наприклад, Василій Великий чи Григорій Ниський), середньовіччі (приміром, Гайнріх Сузо) та сучасні (такі як Соловійов чи Флоренський). Зупинюся радше на апофатичному погляді на Софію – Мудрість Божу, не надто вдаючись до вособлення цієї багатозначної біблійної постаті¹. Намагатимусь дати вільний начерк обраного мною питання, спираючись у загальних рисах на мотивах багатоглядної софіологічної традиції². Спробую схопити один аспект софійності стосовно людського – а ще більше християнського – святкування.

В основоположному, сказати б, тексті софіології з Книги Приповідок 8, 30–31 [Приповістей – Огієнко] зустрічаємо розуміння Софії-Мудрості як Божої вихованки та мисткині (коли поєднаємо сенси, які навіює багатозначність оригінального тексту, а що її вірогідно спричи-

¹ Знаємо, що в історії християнських розважань про суть віри таємничу постать із Книги Приповідок і Книги Мудрості ототожнювали з Логосом-Христом, але водночас із Богородицею, або Еклезією-Церквою, або збірним архетипом усіх речей у Божому Розумі, albo *natura naturans* сотвореного світу (не згадуючи вже про сміливу й дискусійну інтерпретацію Софії у С. Булгакова). Можна також, виходячи з візії новгородської софійної ікони, побачити в Софії конкретне символічне вираження промислу й водночас дару сопричастя між Богом і людиною та між Богом і Всесвітом, а ще «онтологічного дівства», яке є умовою цього сопричастя, – символу містичного пункту дотичності Бога та творіння в харизматичній мудрості, ідентичній із чистотою серця (пор.: *Аверинцев С.* Премудрость Божия построила дом (Притчи 9, 1), чтобы Бог пребывал с нами: концепция Софии и смысл иконы // *Аверинцев С.* София-Логос: Словарь. – К.: Дух і Литера, 2006. – С. 542).

² Тобто йшлося про погляд, подібний до того, який застосує П. Євдокімов, здійснюючи синтетичне прочитання великої софіологічної традиції, а див., напр.: *Evdokimov P.* Prawoslawie (l'Orthodoxie) / Tłum. Klinger J. – Warszawa, 1964. – С. 96–97.

нено Духом, натхненником Книги). Утілена Мудрість Творця віддається радощам, танцям, веселощам, святій грі «на земному крузі». Здається, що Мудрість Божа поєднується з творчою радістю, що в ній є – особливо з огляду на звершений акт сотворіння – святковий первень. Незалежно від факту безнастанного тривання Божого діяння в рамках *creatio continua*, ми виявляємо в такому баченні Мудрості, що дарує себе людям, елемент святкування закінчення праці над Всесвітом у вимірі есхатологічного звершення, яке бачиться з перспективи вічності, а досягає в часі. Приймаючи Мудрість, що «походить з гори» [«що зверху вона» – Огієнко] (пор. Послання Якова 3, 17), ми передчуваємо й приймаємо це остаточне звершення всього. Ми беремо участь у Божому святкуванні того, що творіння існує, що воно є у своїй початковій неспотвореній формі добрим (Книга Буття 1, 31) і є виявом слави Сушого³.

Відомий західний релігійний письменник ХХ ст., американський католицький монах Томас Мертон, що на нього софіологія російських філософів справила велике позитивне враження⁴, написав під впливом читання творів тих же філософів власну софіологічну поему, в якій Божа Мудрість («уділення самого Бога Його творінню... Його щирість і Любов») з'являється і як цнотлива невинна сестра «людських дітей» та «мала дівчинка», що «грається в цьому світі»⁶. Софію неможливо точно описати, вона присутня в усіх речах – подібно до світла, що пронизує повітря, вона поєднує всі речі із самим Богом, вона

«(...) є їхньою єдністю.

Вона є життям як світло,

життям як милування,

життям як свято

і життям як слава»⁷.

³ У наведеному творі Євдокімова читаємо про можливий завдяки софіології літургійний погляд на Всесвіт, у якому людина, пройнята світлом Духа Святого, бачить істину в співі серафимів з видіння Ісаї: «вся земля повна Його слави» (Іс 6, 4) [6, 3 «вся земля повна слави Його» – Огієнко]. Див.: *Evdokimov P.* Op. cit. – С. 97.

⁴ Див.: *Bielawski M.* Wprowadzenie // *Merton T.* Hagia Sofia. Poemat prozą (Hagia Sophia) / Tłum. Bielawski M. – Bydgoszcz: Nomini, 1997. – С. 9. Вивчаючи російських православних мислителів, Мертон тужив за єдністю Церкви і початок шляху до цієї єдності вбачав у поєднанні у власному внутрішньому житті духовної чутливості християнського Сходу та Заходу.

⁵ *Merton T.* Hagia Sofia. – Op. cit. – С. 30.

⁶ *Ibidem.* – С. 29.

⁷ *Ibidem.* – С. 31.

Оте приховане усвідомлення слави, що пронизує творіння і є водночас духом спонтанної участі всіх речей у житті Бога, «запрошує їх усі на Урочисті Заручини»⁸. Тож святкування виявляється вираженням істинної мудрості життя, дарованого нам для того, щоб поділяти його із самим Творцем у любові, у рамках таємниці містичного шлюбу Бога з душею, Господа з Його народом, Творця з усім творінням за посередництвом людини.

На етапі Першого Союзу [з Господом], Старого Заповіту, вираженням мудрості, що має частку в Мудрості, мудрості, що впливає з Божого Закону – із Заповідей⁹, – було переважно святкування шабату як пошанування гармонії Божого задуму. Шабат, день Божого «відпочинку»¹⁰, поставав – як пояснює обізнаний з юдаїстичною традицією християнин єврейського походження, брат Єфраїм із спільноти *Beatitudes*¹¹, – часом розважання над Божим словом і оновлення всього ества людини та світу через *shalom шалом*, мир і спокій, що є водночас uzдоровленням¹², поверненням цілісності. Святкування сьомого дня, тобто моменту «закінчення» творіння, наділення його повнотою, означає відпочинок, «що є не утриманням від праці, а повнотою іс-

⁸ Ibidem. – С. 30.

⁹ Згідно з твердженням книги Второзаконня [Повторення Закону – Отієнко] (Втор: 4, 6), дані Богом заповіді, Його «закони та накази», були «мудрістю та розумом» Ізраїлю. Закон Моїсеїв робив особливий наголос на святкування шабату (див.: Вих: 31, 13).

¹⁰ Звісно, Бог не втомлюється, тобто йдеться про Боже втішання повнотою своїх звершень, про що йтиметься в нашому розмислі далі.

¹¹ Католицька спільнота під назвою *Communaute de Beatitudes* виникла в 1970-х рр. у Франції, в протестантському середовищі й у колі так званого харизматичного відновлення, а згодом уся перейшла до Католицької Церкви. Її засновник, Жерар Круасан (Gerard Croissant), пастор євангелістів-реформаторів, узяв ім'я Брата Єфраїма і став католицьким дяконом. Спільнота об'єднує подружні пари, а також черниць і монахів, що живуть під одним дахом або в близькому сусідстві й разом моляться та працюють. У духовності *Beatitudes* поєднано елементи юдейської, протестантської, католицької та православної традиції, спільнота відома своєю гарною співаною літургією. Нині за дорученням Апостольської столиці *Beatitudes* здійснюють внутрішню реформу з метою упорядкування й кращої узгодженості свого стилю життя з вимогами канонічного права.

¹² Див.: *Brat Efraim. Jezus, Zyd praktykujący (Jésus Juif pratiquant)* / Tłum. Fenrycho-wa J. – Kraków: M., 1994. – С. 248.

нування, миром»¹³, передчуттям есхатологічного відпочинку з Богом (пор. Єв: 4, 1) в Його радості (пор. Мт: 25, 21). Здійснюючи християнське переосмислення шабату з глибокою пошаною до його первісного юдаїстичного сенсу, цитований автор пише про звершення Ісусом «головного шабату історії» Великої Суботи, коли Христос відпочив після звершення Відкуплення всіх нас, а також про перенесення церковного святкування на перший день тижня – неділю, що в містичному плані є «восьмим днем», переходом від «сьомого дня» в нескінченний шабат Царства Божого¹⁴. У цьому контексті він формулює цікаве зауваження:

«Ми втратили відчуття днів, говоримо про вікенд, як язичники, через організацію спільних заходів, що має, звісно, свою цінність, але дезорганізує нас у внутрішній царині. Дев'яностий [89] псалом закликає нас учитися рахувати наші дні. Ми повинні зрозуміти, що наш тиждень є вознесенням до неділі»¹⁵.

Тоді б святкування зорієнтувало наші будні, перетворювало працю на приготування до згаданих містичних заручин, які звершаються вповні в есхатологічному вимірі, але вже передбачені в царині внутрішнього життя. Якщо ми звернемося на засадах вільнішої, містичного пояснення дванадцятого вірша дев'яностого [89] псалма, [побачимо], що прохання про вміння «наші дні рахувати»¹⁶ містить певну умову: «щоб ми осягли мудрість серця» [«щоб ми дійшли розуму доброго» – червона; «лічити отак наші дні», «щоб ми набули серце мудре» – Огієнко].

Тож здається, що святкування, в його найглибшому юдейсько-християнському сенсі, відбиває мудрість, що полягає в розпізнаванні доконечних підвалин реальності, «духовних засад життя» (вживши

¹³ Ibidem. – С. 255.

¹⁴ Ibidem. – С. 250.

¹⁵ Ibidem. – С. 251.

¹⁶ Контекст цього звороту в плані буквального прочитання псалма вказує, що йдеться насамперед про усвідомлення малості людського життя й пробудження в серці остраху Божого, пошани до Творця та Спасителя. Однак цей буквальний сенс не виключає можливості віднайдення (на підставі теологічної *licentia poetica*) в богонатхненному тексті ще й того, що надихало прочитання, здійснене Братом Єфраїмом, якщо наслідком «лічіння днів» виявляється «насичення милосердям» (Псалом 90 [89], 14) і розважання в радості Божого творіння й Божої слави – до того ж це бачення є наче тлом для прохання про утвердження діла людських рук... [рахування днів; насичення милістю; ствердження діла рук людських – червона].

формулювання Владіміра Соловйова). Початком людської мудрості є, згідно з Писанням, острах Божий [острах Господній – червона; страх перед Господом – Огієнко] (Псалом 111[110], 10) – не примітивний страх перед загрозою, а тремтливий захват, тривожне захоплення високою красою Єдиного. Та краса опромінює світ, як співали серафіми в пророка Ісаї. Тож святкувати – означає визнати, що Бог є Богом, перейнятися його славою, красою, переплетеною із силою. Святкування шабату та неділі, вирізнених у тижні, є визнанням абсолютної першості Бога в нашому житті (хоча одночасно з отою непохитною першістю ми бачимо – бо таким є наш Бог – гідність людини в очах її Творця). На здивоване запитання псалмопівця: «Що той чоловік, що згадуєш про нього?» [«Що є людина, що пам'ятаєш про неї?» – Огієнко] (Псалом 8, 5) Бог відповість зрештою єдиним Словом, яке в історії стало Сином Людським, але перед віками було прообразом Адама, як учив св. Ірней¹⁷. Недільне святкування перемоги Христа, тобто цілковитої віднови подоби людини, сотвореної «на образ Божий», до початкового «образу Бога» (пор. Послання до Колосян 1, 15), є вираженням Євангелії, що, за словами Івана Павла II, є «глибоким подивом щодо цінності та гідності людини»¹⁸ – за який Бог платить своїм співіпостасним Сином. А якщо зі здивування народжується філософія, любов до мудрості, то зі здивування, спричиненого Відкупленням, народжується любов до Божої Мудрості, передвічного Задуму, який Отець здійснив у Синові перед віками «для урядження виповнення часів» [– Огієнко; «щоб коли настане повнота часів, здійснити його» – червона] (Послання до Ефесян 1, 10). Ця «небесна філософія» (як говорили середньовічні монахи), виявляється в церковному євхаристійному святкуванні щотижневої малої Пасхи, в особливий «день, що його сотворив Господь» – Огієнко (Псалом 118 [117], 24) [«день [, що його] учинив Господь» – червона].

Відповідно до того, про що говорить Книга Второзаконня [Повторення Закону – Огієнко] 4, 6, заповіді Божі виявляються засвідченням мудрості ще й в очах язичницького світу. Заповідь святкування несе в собі також – попри нехтування нею в сучасній масовій культурі, де місце пошанування святості займають походи до супермаркетів або байдикування перед телевізором – глибоку універсальну мудрість.

¹⁷ Див.: *Adversus Haereses*. – V, 36, 3.

¹⁸ Енцикліка *Redemptor hominis*, 10.

Шабат і неділя нагадують про інтегральну антропологію. Французький філософ Клод Трємонтан (Tresmontant) у своєму надзвичайно цікавому нарисі на тему метафізичного компонента біблійного бачення світу¹⁹ писав про «метафізичний сенс шабату», що полягає в «перериванні відчуження через працю»²⁰. Цитуючи Габрієля Марселя, який вказував на згубне ототожнення людини з її власними життєвими та суспільними функціями, Трємонтан вбачає в святкуванні сьомого дня (нагадаймо – дня радості сотворіння) початок виправдання нас самих перед собою, а також шлях виходу з неволі «злободенності».

«Шабат є початком визволення й нового усвідомлення метафізичної реальності людини, його справжнього призначення, яке заступає праця та „розвага”»²¹.

Здається, що навіть незалежно від прийняття (або ні) біблійного Об'явлення розумна людина мала б углядіти мудрість святкування як пошанування самого дива існування й співіснування з іншими, втішання даром життя в спосіб, гідний свідомої та здатної до подиву й роздуму істоти, а також радощів міжлюдських стосунків. Тому наш опір перетворенню традиційних релігійних свят на позбавлені первня «софійності» вільні дні, час споживання й утечі від нудьги, є боротьбою не тільки проти традиційного обряду. Агностик також міг би визнати цінність обстоювання анклавів чистої краси, таїни, поезії, що осяють світлом буденність – свят як стовпів культури...

Повертаючись у царину юдео-християнської традиції з її епіфанією сенсу – баченням Святої Мудрості, ми бачимо святкування як перерву в звичайній діяльності заради того, аби визнати, що реальність зрештою залежить не від нас. Святкуючи ми визнаємо, що все має свій початок, постійне опертя та завершення, яке не є кінцем, – завершення в Богові. І розважання над тим, що ми «живемо, рухаємося й існуємо» (Діяння апостолів 17, 28 – червона; Дії святих апостолів, «живемо, і рухаємось, і існуємо» – Огієнко) в Божих обіймах, у його всеохопному

¹⁹ Див.: *Tresmontant Claude. Esej o mysli hebrajskiej (Essai sur la pensée hébraïque)* / tłum. Tarnowska M. – , Kraków : Znak, 1996. Цей написаний 1952 року дебютний, але вельми цінний і вартий уваги твір паризького християнського мислителя, викладача із Сорбони, кидає світло на філософську специфіку біблійного погляду на світ, навіть якщо занадто спрощує проблему зв'язку цього світобачення з протиставленим, на думку автора, йому платонівським розумінням реальності.

²⁰ Див.: *Esej o mysh hebrajskiej.* – Op. cit. – С. 192.

²¹ *Ibidem.*

Провидінні, яке легко ототожнити з Мудрістю, що «володіє усім добротливо» [«керує усім доладно» – червона; в Огієнка немає] (Книга Мудрості 8, 1)²² – означає також захват невинністю, радістю та красою мистецького бачення²³ Творця й Спасителя. Тому дія відблисків Божої Мудрості в нас виявляється в любові, належному прославленню, некорисливому дякуванні «Світлу вічному» за те, що Воно Є (як ми молимося в літургії: *gratias agimus Tibi propter magnam gloriam Tuam*). («Тебе оспівуємо, Тебе благословимо, Тоді дякуємо» ?))

Проте краса, яка спасає світ, не є – ми це бачимо не лише у Достоевського – цілком безжурна. Ми не повинні бути наївними прекраснодушними мрійниками, як зовсім не таким є наш «Гарний Пастир», *о ποιητην ο καλος* ([Йоана, «Добрий Пастир» – червона; Івана, «Пастир Добрий» – в Огієнка] 10, 11). Адже потужне об'явлення Божої Мудрості спершу відбувається в Христі розп'ятому (1 Послання до Коринтян 1, 24)! У драмі Кароля Войтили «Брат нашого Бога» головний герой, Адам Хмельовський – святий брат Альберт²⁴ – роздумує над намальованою власноруч картиною *Ecce Homo*²⁵, тримаючи ще в очах образ зустрінутих у місті бездомних, які живуть на суспільному дні.

²² Такого висновку можна дійти, читаючи опис дії Мудрості в історії спасіння, поданий у 10–12 розділах цитованої Книги. Здається, що в переказі Т. Шпідліка (Spidlik), де йдеться про філософську інтуїцію всеєдності, можна знайти принаймні вказівку на те, що істинна християнська мудрість дає змогу відкрити Боже Провидіння як «найпершу засаду будь-якої реальності». Див.: *Spidlik T. Myśl rosyjska. Inna wizja człowieka (L'idée russe. Une autre vision de l'homme)* / Tłum. Dembska J. – Warszawa: Wyd. Księży Marianów, 2000. – С. 97.

²³ Саме так, звертаючись до терміна „художниця” з російського перекладу Книги Приповідок 8, 30, представляє «задум предвічної Софії» Євгенія Трубецької. Див.: *Трубецкой Е. Смысл жизни*. – М.: «Республика», 1994. – С. 140.

²⁴ Польський художник Адам Хмельовський (1846–1916) 1887 року облишив мистецьку кар'єру, обравши чернече життя за чином францисканців і присвятивши себе служінню злидарям на вулицях Кракова. Щоб здійснити цю працю, він зорганізував дві нові францисканські спільноти: братів альбертинів і сестер альбертинок.

²⁵ Христа в терновому вінці, що стікає кров'ю після бичування, ілюстрацію сцени з Євангелії від Йоана (Івана) 19, 5, Адам Хмельовський намалював незадовго до згаданої відмови від мистецької кар'єри. Нині картина «Ecce Homo (Oto Człowiek)» знаходиться в олтарі краківського костела в монастирі сестер альбертинок.

Під впливом двох картин – принижених людей і змученої Боголюдини, – що взаємно накладаються, він виголошує молитву-медитацію:

«Однак Ти страхітливо не схожий на Того, ким Ти є –
Ти настраждався в кожному з них.
Ти смертельно втомився.
Тебе понижили –
Це називається Милосердям.

І все ж Ти й далі прекрасний.
Найпрекрасніший із синів людських.
Така краса вже ніколи не повторилася –
О, яка ж це стражденна краса, яка стражденна.
Така краса називається Милосердям»²⁶.

Та сама краса Милосердя, якою промениться Мудрість як атрибут розп'ятого Христа, проявляється у сьйві слави Воскреслого. В образі Ісуса Милосердного, який вшановується в краковському санктуаріумі в Лагевниках²⁷, ми бачимо (згідно з інтерпретацією духовного отця святої сестри Фаустини, о. Сопочки (Sopocki) Христа, що входить надвечір через замкнені двері й уділяє апостолам дар миру та владу відпускати гріхи. Це сцена з Євангелії, яку читають під час римо-католицької літургії в другу неділю по Великодню. Фігура Господа на картині променіє світлом, що виходить не лише зі схованої під тунікою рани на грудях (у вигляді двобарвних променів, які символізують кров і воду, що про них ідеться в Євангелії від Йоана (Івана) 19, 34), а й освітлює зсередини постать і обличчя. Тут так само – й навіть насамперед – у контексті пасхального «вечора першого дня тижня» можна говорити про славу Мудрості згадуваного вже предвічного Задуму віднови всіх речей у втіленому Слові (пор. Послання до Ефесян I, 10). Висока краса Христового *σφρα πνευματικόν* (духу животворного) (I Послання до Коринтян 15, 45) є Доброю Новиною для «всього створіння» – Огієнко, «всякого творіння» – червона (Марка 16, 15), передбачаючи за-

²⁶ Wojtyła K. Brat naszego Boga // Wojtyła K. Poezje i dramaty. – Krakow: Znak, 1999/ – С. 174.

²⁷ Цей намальований Адольфом Гилоу (Huła) образ є другим за чергою образом, що ностав на ґрунті розповіді про містичне видіння св. Сестри Фаустини – однак саме він став відомішим і широкий загал пов'язує його з вшануванням Божого Милосердя.

гальне воскресіння й обоження, торжество Божого мистецтва, про яке пророкують світло, барви та звуки цього світу²⁸.

І так ми повертаємося до значення Пасхи та неділі як містичного «восьмого дня», передчуття Другого Пришестя. Уже цитований Брат Єфраїм, говорячи про «відпочинок Бога», в який ми входимо згідно з Посланням до Євреїв, наголошує, що йдеться про «щось більше, ніж відпочинок» – про благословенне есхатологічне святкування.

«Справді відпочити Бог зможе тільки тоді, коли Дух Святий об'єднає нас усіх на лоні Трійці, в шабаті Духа, в кінці часів. Тільки тоді все здійсниться вповні. „Увійдьте, ще є місце, я хочу, щоб палата бесідників була повна” – скаже Господь. Треба, щоб небо було повне, бо воно тоді було закінчене, коли наповнили його лави ангелів. У шабат Духа Дух Святий введе нас у присутність Отця і Сина, на бенкет духовний»²⁹.

Тож передбачений у Мудрості справжній Божий шабат є «поверненням» Господа до себе, в повну радість Творця, до якої запрошені викликані з небуття створіння. І Божий «відпочинок» є діяльним, це життя вічне, що переживається як спілкування (буття Боже є сопричастям, як нагадує Йоан Зізулас). Ідеться не про відпочинок Великої Суботи, а про весільний бенкет з Апокаліпсису Йоана (Івана) Богослова, шлюбну учту Ягняти. Тож ідеться про весільний танок і глибоке пізнання, радісну взаємодію, про співіснування у взаємному нескінченному проникненні, участь кожного й усіх у Божій тринітарній *періхорезіс*. «Вічний відпочинок» буде відпочинком діяльним. Ця новина втішить тих, для кого «вічний спокій» міг би пов'язуватися з вилежуванням у вічному санаторії і кого таке уявлення принаймні не приваблює. Те, на що очікуємо і передчуття чого дає (або має давати) земне релігійне святкування, це не безрух, а радше «свята гра», яку уявляв собі К. С. Льюїс на сторінках “Переландри”³⁰ та “Проблеми страждання”³¹ – не-

²⁸ Див. вже згаданий уривок із твору Євгенія Трубецького «Смысл жизни». – Ор. cit. – С. 140.

²⁹ *Brat Efraim. Jezus, Zyd praktykujący.* – Ор. cit. – С. 262.

³⁰ Див.: *Lewis C.S. Perelandra (Perelandra)* / Tłum. A. Polkowski. – Kraków: М., 1990. – С. 216–222.

³¹ Див.: *Lewis C.S. Problem cierpienia (The Problem of Pain)* / Tłum. Szafranski A.. – Katowice: Areopag, 1996. – С. 141. Укр. переклад: *Льюїс Клайв Стейнл. Проблема страждання* / Пер. Прокопович Мар'яна. – Львів: Свічадо, 1998.

ймовірно творча спільна гра обміну любов'ю. Про таку гру мріє Софія, невинна танцівниця, що грається в крузі земному, цнотлива Божа думка про кожного з нас і про всі буття, які творять тіло Слова...

Тож, якщо ми хочемо бути готовими до остаточного Восьмого Дня, ми повинні святкувати в Мудрості – що є, як на новгородській іконі, янголом його Зірниця³². Мудре святкування в очікуванні Жениха космічної Церкви має бути внутрішнє та теоцентричне й водночас діяльне та відчуте в пов'язаннях із іншими, літургійно-сакраментальне та спільнотно-родинне. Має охоплювати і святиню, і дім, розмови, страви (в юдейській традиції дбали, щоб саме в шабат обов'язково було смачно)³³, миті індивідуальної мирної задуми й спільної безжурності. Гра в душі Мудрості – це насамперед вшанування невинної радості існування, – замість збудження якихось вульгарних ігрищ – що виявляє приховану в усьому славу Того, Хто Є. Це також смакування радості зустрічі й ділення думкою, почуттями, враженнями, поглядами, життям – єдності у відмінності та розмаїтті в бутті разом, що виявляє славу Життєдайної Трійці. Свято дітей Мудрості не може обмежуватися зовнішньою перервою в роботі та якогось «вбивання часу». Лампаду душі слід наповнювати олією Духа, бо інакше ми впадемо в летаргію, замість чувати перед шлюбними покоями. А якщо ми маємо знайти себе у вічному танці взаємного обдаровування, треба вже зараз ретельно направлятися в його рухах.

³² Див.: *Е.Н. Трубецкой*. Смысл жизни. – *Op. cit.* – С. 124.

³³ *Brat Efraim*. Jezus, Zyd praktykujący... – *Op. cit.* – С. 255.